

(مقاله‌ی کوتاه)

بررسی و بازشرح بیتی از خسرو و شیرین نظامی گنجوی

رضا رفایی قدیمی مشهد^۱

چکیده

خسرو و شیرین به مثابه‌ی یکی از شاهکارهای نظامی گنجوی، چه از حیث بهره‌مندی از زبان ادبی و چه از منظر تصویرپردازی اثری ممتاز است و به همین دلیل، بارها توسط استادان و شارحان مختلف شرح شده است. علی‌رغم تلاش‌های بسیار شارحان، برخی از ابیات این منظومه هنوز با ابهام و نارسایی معنایی و تصویری روبرو است. در این نوشتار، یکی از ابیات بحث‌برانگیز و محل اختلاف خسرو و شیرین، بررسی و بازشرح شده است. بیت مورد نظر، در وصف شیرین و یاران او و تفرج ایشان در دشت انجرک است:

در آن مینوی میناگون چمیدند	فلک را رشته در مینا کشیدند
----------------------------	----------------------------

شارحان مختلف، شرح‌های گوناگونی از بیت بالا مطرح کرده‌اند که تماماً با یکدیگر متفاوت است و تقریباً هیچ تفسیر و شرحی از این بیت با شروح دیگر مانده نیست. در این پژوهش، نخست شروح گوناگون و اختلاف آن‌ها بررسی شده و سپس، تلاش شده است که با ارائه‌ی شواهد و دلایل بافتی و متنی، شرح و تفسیر جدیدی از بیت موردنظر ارائه شود که بر مفهوم «رشته کشیدن» در هنر میناکاری مبتنی است.

کلیدواژه‌ها

نظامی گنجوی، شرح خسرو و شیرین، شرح بیت، رشته در مینا کشیدن

۱. طرح مسأله و اقتراح: مسئله‌ای نحوی یا ابهامی در میدان تصویر؟

اختلاف شدید شروح درباره‌ی این بیت نشان می‌دهد که مسئله صرفاً معنایی یک واژه نیست، بلکه با «بحران تفسیر در ساخت نحوی و معنا» مواجهیم. پرسش اصلی که به دنبال پاسخ آن

^۱ استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بجنورد reza.refaee@ub.ac.ir

هستیم این است که آیا دشواری بیت ناشی از ابهام واژگانی است یا از تداخل دو نظام نحوی و تصویری؟ فرضیه‌ی این مقاله آن است که ابهام از دو عامل ناشی می‌شود:

- چندمعنایی بودن «رشته کشیدن»
- هم‌پوشانی دو میدان تصویری: میدان کیهانی (فلک) و میدان هنری (مینا)

برای حل مسأله نخست به بررسی مفهوم رشته کشیدن به مثابه‌ی یک اصطلاح تخصصی در علم میناکاری و ابهام حاصل از آن در بیت نظامی خواهیم پرداخت و سپس با مفروض دانستن «را» در معنای «برای...» معنای بیت را واکاوی خواهیم کرد.

۱.۱. پیشینه‌ی پژوهش: نگاهی به ساختار بیت و نظر شارحان

بیت مورد بحث، یکی از ابیات منظومه‌ی خسرو و شیرین است که نظامی آن را در وصف تفرج شیرین و پرستاران او سروده است. این بیت ذیل عنوان « نمودن شاپور صورت خسرو را بار سوم» آمده و مربوط به موقعیتی است که شیرین و یاران او، در حال تفرج در دشت انجرک هستند و شاپور درصدد است تا مهر خسرو را در دل شیرین جای‌گیر کند. مصراع نخست این بیت به توصیف خرامان راه رفتن شیرین و پرستاران زیباروی او در دشت انجرک -که بسیار سرسبز بوده و نظامی به همین اعتبار آن را «مینوی میناگون» خوانده است- می‌پردازد. آنچه معنای این بیت را دشوار و محل ابهام ساخته، مصراع دوم آن است:

فلک را رشته در مینا کشیدند		در آن مینوی میناگون چمیدند
----------------------------	--	----------------------------

(نظامی گنجوی، ۱۳۱۳: ۶۲).

این بیت تاکنون توسط ۸ پژوهشگر شرح شده است. چنانکه در ادامه خواهد آمد، با نظر بر شروح مختلف می‌توان به وضوح مشاهده کرد که شارحان در شرح آن با دشواری مواجه شده‌اند؛ چراکه به جز در یک مورد که یک شارح نظر شارح قبلی را پذیرفته، تقریباً هیچ شرحی به شرح دیگر شبیه نیست. در ادامه شروح مختلفی را که بر این بیت نوشته شده، از نظر خواهیم گذراند:

- وحید دستگردی بیت را چنین معنی کرده است: «یعنی در آن بهشت سبزرنگ چمیده و سبزه‌ی فلک را به رشته‌ی تسخیر کشیدند» (نظامی گنجوی، ۱۳۱۳: ۶۲). در این

شرح، سبزه‌ی فلک و رشته‌ی تسخیر دو اصطلاحی هستند که برای تفسیر بکاررفته‌اند، اما بجای تفسیر متن، بر ابهام معنایی افزوده شده است.

- آیتی بیت را در چارچوب تصویر خرامیدن پری‌رویان بر چمن‌زار توضیح داده است: «مینو: بهشت. «میناگون»، به رنگ مینا (لاجوردی یا زنگاری)؛ «مینوی میناگون» مراد مرغزار پوشیده از گل است.... «فلک را رشته...»، رشته‌ی فلک را (مراد شیرین و پرستاران اوست) بر مینا (چمنزار) کشیدند: تصویر خرامیدن پری‌رویان بر چمنزار (نظامی، ۱۳۷۳: شرح بیت ۲۸۹). در این شرح، فضای طبیعی و تصویری بیت برجسته شده است، اما اولاً شارح فلک را مشبه به و رشته را مشبه در نظر گرفته که هیچ وجهی نمی‌تواند داشته باشد. وانگهی مسأله ترکیب «رشته در مینا کشیدن» همچنان نیازمند توضیح بیشتری است.

- برات زنجانی در شرح بیت نوشته است: «یعنی هم از سبزی فلک و هم از سبزی چمن استفاده کردند» (نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ۳۹۶). در این برداشت، تناسب رنگ و سبزی میان چمن و فلک اساس توضیح قرار گرفته است. این شرح بسیار مبهم است و ارتباط اجزای معنایی و تصویری کلام، در آن مشخص نیست.

- ثرویان بیت را چنین شرح کرده است: «از گل‌ها برای ریختن در شیشه، قالب کشیدن. بالکنایه به کار گل و آرایش پرداختن و تن بلورین خود را به گل و قالب آلودن» (نظامی گنجوی، ۱۳۸۶: ۵۵۶). این توضیح از آن جهت اهمیت دارد که بیت را به حوزه آرایش، آراستن و نقش‌پردازی نزدیک می‌کند، اما همچنان جای بحث دارد که «مینا» در بیت دقیقاً به چه چیزی بازمی‌گردد. این شرح از نظر بنیاد تصویر، کاملاً با شرح‌های دیگر متفاوت است.

- قاسمی‌پور نیز در نقد شرح خسرو و شیرین چاپ وحید دستگردی به این بیت پرداخته و کوشیده است توضیحی دقیق‌تر از ساخت آن عرضه کند:

«در مصراع دوم «را» نشانه‌ی فک اضافه است و نه نشانه‌ی مفعولی؛ بنابراین رشته‌ی فلک، کنایه از انوار و شعاع خورشید می‌تواند باشد. بیت در وصف گل‌گشت شیرین و یارانش در مرغزار است. شاعر در این بیت می‌خواهد هم‌پوشانی و تقارن سبزه‌ی مرغزار و سبزه‌ی فلک را توصیف کند و به گونه‌ای غیر مستقیم و مجازی، این پیوستگی را به